

ЗАГАЛЬНА ТИПОЛОГІЯ СИНТАКСИЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті зроблено спробу подати загальну типологію синтаксичних зв'язків, які реалізуються між компонентами мовленнєвого ланцюга. Зокрема, виділено на підставі п'яти певних диференційних ознак два класи лінгвістичних явищ: системний, який охоплює три типи з його різновидами, та позасистемний (несистемний, надсистемний, нестандартний), об'єднаний у п'ять груп.

Ключові слова: мовленнєвий ланцюг, диференційна ознака, синтаксичний зв'язок, системний синтаксичний зв'язок, позасистемний синтаксичний зв'язок.

В статье сделана попытка подать общую типологию синтаксических связей, которые реализуются между компонентами речевой цепи. В частности, выделено на основе пяти определенных признаков два класса лингвистических явлений: системный, который охватывает три типа с его разновидностями, и внесистемный (несистемный, надсистемный, нестандартный), объединенный в пять групп.

Ключевые слова: речевая цепь, дифференциальный признак, синтаксическая связь, системная синтаксическая связь, внесистемная синтаксическая связь.

The article is an attempt to apply the general typology of syntactic con-bonds, which are realized between the components of the speech chain. In particular, allocated on the basis of five specific features two classes of linguistic phenomena: the system that covers three types of his species, and non-systemic (non-system, super-system, non-standard), combined into five groups.

Keywords: speech circuit, differential indication syntactic connection, system connection syntax, syntax off-system connection.

У лінгвістичних студіях з категорійної граматики, що вирізняються різноманіттям підходів до вивчення мовних явищ, надзвичайно актуальним залишається дослідження **синтаксичного зв'язку** як однієї з фундаментальних категорій, яка постає своєрідним підґрунтям практично решти синтаксичних категорій і конструктів.

У вченні про синтаксичні зв'язки лінгвістика має серйозні напрацювання, утім, до недавніх пір є підстави стверджувати, що ця проблема ще «залишається відкритою» [12, с. 545]. Передусім теорія й практика дослідження сутності синтаксичного зв'язку містить чимало своєрідних парадоксів, які стосуються, наприклад, його дефініювання, засобів вираження, загальноприйнятої номенклатури, невідповідності обсягу цього поняття термінологічному його забезпеченню тощо.

З огляду на це в пропонованій науковій розвідці ставимо за *мету* подати загальну типологію власне синтаксичних зв'язків, які реалізуються між компонентами мовленнєвого ланцюга, зважаючи на те, що вони є обов'язковим конструктивним компонентом і мовленнєво-творчого процесу, і самого мовлення як наслідку цього процесу. Зрозуміло, що без чітко маркованих відношень між складниками певного мовленнєвого ланцюга немає осмисленого висловлення, а отже, того, що визначаємо як синтаксичну одиницю (одну із тріади фундаментальних категорій синтаксису: одиниця – зв'язок – модель). Названі відношення маркуються як у їхньому формально-граматичному, так і в змістовому планах, і ці особливості уможливили створення такої дефініції синтаксичного зв'язку, що, на нашу думку, найпереконливіше відбиває його сутність: «Синтаксичний зв'язок – семантично-граматичне відношення між компонентами деякого мовленнєвого ланцюга, що дає змогу лінгвістично осмислити його як повідомлення чи якийсь його фрагмент і кваліфікувати цей ланцюг як певну синтаксичну одиницю» [10, с. 19].

Традиційно корпус синтаксичних зв'язків охоплює три основні типи: **предикативний, підрядний і сурядний** з їхніми підтипами: узгодженням, керуванням, приляганням [1; 2; 11; 16 та ін.], а також кореляцією (погодженням) [3; 13]. Професор О. С. Мельничук уводить до метамови синтаксису термін **підрядносполучникове підпорядкування** також для позначення різновиду підрядного зв'язку [14, с. 66], а А. П. Загнітко – термін **співположення** для номінації предикативного зв'язку, за якого форми головних членів двоскладного речення з тих чи тих причин не уподібнюються одна одній (*Моя кімната внизу*) [4, с. 16]. Комплекс синтаксичних зв'язків розширювали, зокрема, його типами за призначенням: **реченнєвотвірний, реченнєвомодифікаційний, словосполученнєвотвірний та недиференційований** [2, с. 371–379]. Останній зв'язок український мовознавець І. Р. Вихованець поставив у ряд із такими зв'язками, як сурядний, підрядний, предикативний, зазначивши, що він (разом з подвійним) перебуває на периферії системи синтаксичних зв'язків [1, с. 33]. У сучасних синтаксичних дослідженнях підрядний зв'язок за характером опорного компонента поділяють на два типи: **прислівний** (підпорядкування залежного складника

підрядності опорному слову) і **детермінантний** (підпорядкування залежного компонента – детермінанта в простому реченні чи підрядної предикативної одиниці – головним членам) [1, с. 17–34; 2, с. 371–379; 11, с. 465; 13, с. 19–54; 15, с. 452–454]. Найзагальнішим підходом до класифікації синтаксичного зв'язку є погляд К. Ф. Шульжука, який виділяє два типи зв'язку – **однорівневий** (поєднує мінімальні синтаксичні одиниці, прості речення, складні речення) та **різномірний** (різні комбінації цих одиниць) [16, с. 17].

Отже, синтаксичні зв'язки залишаються одним із найменш детермінованих понять мовознавства, що потребує докладнішого опису й найосновніше – побудови їхньої відповідної номенклатури. Узагальнивши наявні класифікації цього фундаментального синтаксичного поняття, вважаємо за можливе констатувати, що в сучасній українській мові синтаксичні зв'язки реалізуються або як системні, або як поза-системні семантико-граматичні відношення, на підставі чого можна виділити два класи лінгвістичних явищ: **системний і позасистемний (несистемний, надсистемний, нестандартний) синтаксичний зв'язок**. Протиставити названі типи синтаксичних відношень можна лише комплексом неперехресних їхніх параметрів та диференційних ознак.

Системний синтаксичний зв'язок. До нього уналежнюємо **предикативний** з його різновидами – координацією та співположенням; **підрядний** зв'язок із трьома різновидами – узгодженням, керуванням, приляганням; **сурядний** із двома різновидами – власне сурядністю й супідрядністю. На нашу думку, системний синтаксичний зв'язок характеризується п'ятьма основними диференційними ознаками: детермінованість характеру та напрямку синтаксичної залежності; бінарність синтаксичної фігури, утвореної на підставі одного синтаксичного зв'язку; ідентичність компонентів синтаксичної фігури як синтаксичних одиниць; детермінованість ареалу реалізації межами однієї комунікативної одиниці як детермінованість конструктивна; функційне маркування компонентів синтаксичної фігури.

У разі, якщо не виявлено хоча б одну з п'яти диференційних ознак системного синтаксичного зв'язку, то маємо інші відношення, які пов'язуємо з несистемними синтаксичними зв'язками. Отже, відповідно до зазначених диференційних ознак виділяємо п'ять груп

позасистемного синтаксичного зв'язку. Оскільки окремі його типи ми вже репрезентували в різних наукових виданнях [5, с. 110–116; 6, с. 99–104; 7, с. 343–350; 8, с. 212–217; 10 та ін.], то в межах цієї статті подаємо узагальнену типологію позасистемних синтаксичних зв'язків, докладніше коментуючи лише якийсь один з його різновидів кожної групи.

I. Недетермінованість характеру синтаксичної залежності: двобічності, однобічності, відсутності залежності, коли між компонентами деякої конструкції не можна встановити ні предикативних, ні сурядних, ні підрядних відношень. Якщо останні й наявні, то в межах цієї конструкції неможливо визначити, який її компонент якому підпорядковано. Цей вияв позасистемного синтаксичного зв'язку охоплює **кореляцію, приєднання, пояснення, безсполучниковий зв'язок, переорієнтацію, юкстапозиційний зв'язок та деформацію**. Наприклад, **переорієнтація** – це такий тип позасистемного синтаксичного зв'язку, за якого можливою є зміна в деякій синтагмі, утвореній прислівником та інфінітивом, напрямку синтаксичної залежності на рівні конкретних словоформ, зміна, що формує іншу синтагму. Отже, реалізована чи не реалізована вказана можливість, а якщо реалізована, то в якому напрямку, визначає комунікативне завдання й контекст (Наприклад: *Добре жити*).

II. Вихід за межі бінарних відношень, коли певний компонент мовленнєвого ланцюга реалізує свої синтаксичні параметри в різних синтагмах. У цьому разі за межі системних відношень виходять **перерозклад, варіативність, опосередкування, розрив, розчленування, розподіл, екстраполяція**. Зокрема, на нашу думку, останній тип позасистемного синтаксичного зв'язку можна визначити як такий, за якого деякий компонент мовленнєвого ланцюга, синтаксично підпорядковуючись будь-якому одному його компоненту, формально може бути підпорядкований і пов'язаному з ним сурядним зв'язком другому компоненту цього ланцюга незалежно від того, пов'язаний він чи не пов'язаний із цим другим компонентом фактично. Отже, екстраполяція постає в разі детермінації однорідних членів речення в конструкціях на зразок: *Ми придбали нові зошити й книжки, де новими можуть бути й зошити, і книжки або лише зошити*.

У таких конструкціях певний компонент, чітко виражаючи свою залежність від якогось одного слова, екстраполює цю залежність одночасно й на ще одне слово цього ланцюга (і навіть на кілька: *Ми придбали нові зошити, книжки і фарби*).

III. Неідентичність компонентів конструкції як синтаксичних одиниць, що в межах однієї синтагми вступають між собою в певні семантико-граматичні відношення, тобто зв'язки між синтаксично різноплановими компонентами. До такого типу позасистемного синтаксичного зв'язку належить **сепаритизація** та **узагальнення**. Сутність узагальнення – зв'язку між узагальнювальним словом та рядом однорідних членів речення – полягає в тому, що одна синтаксична одиниця (словоформа – узагальнювальне слово) вступає в синтаксичні відношення з іншою синтаксичною одиницею (словоз'єднанням [9, с. 109] – однорідними членами речення). Наприклад, *Повітря, тиша, вода, дерева – усе сповнене незвичайною таємничістю*. Характер семантико-граматичних відношень у таких конструкціях переконливо засвідчує співвідношення узагальненого слова з усім рядом однорідних членів, а не з одним якимось його складником, бо не можна: *Повітря ... – усе сповнене незвичайною таємничістю*.

IV. Вихід за межі однієї комунікативної одиниці – простого чи складного речення. Тут певні семантико-граматичні відношення виявляються між компонентами різних речень, зокрема й дистанційованих один від одного. Ця ситуація пов'язана із двома типами позасистемних синтаксичних відношень: **з'єднанням** та **вставленням**. Зокрема, **з'єднання** можна кваліфікувати як тип позасистемного синтаксичного зв'язку, за якого формально маркується послідовне входження різних речень в один мовленнєвий ланцюг як певну синтаксичну одиницю (велику синтаксичну сполуку). Наприклад: *Народ мій є! Народ мій завжди буде! // Ніхто не перекреслить мій народ!* (В. Симоненко).

V. Недетермінованість функцій компонентів мовленнєвого ланцюга, коли в комунікативній ситуації неможливо чітко окреслити функції кожного компонента висловлення. У складі цієї групи позасистемних синтаксичних зв'язків перебувають **аранжування**, **транспозиція**, **контактування**, **квазідомінування**, **зчеплення**. Наприклад, у реченнях на зразок *Мій брат – учитель* і *Вчитель – мій брат* функцію

компонентів визначає послідовність їхнього розташування (*брат* – підмет і *брат* – присудок). У цьому разі маємо **аранжування**, за якого характер і напрямок граматичної залежності одного компонента мовленнєвого ланцюга від іншого визначає певна організація лінійної структури речення чи його окремого фрагмента.

Безперечно, що зафіксовані й проаналізовані системні й поза-системні синтаксичні зв'язки не вичерпують усіх потенційних зв'язків. Представлений корпус – це лише спроба узагальнення наявних побудов, пошуки в яких, безсумнівно, мають бути продовжені, оскільки реальна мережа синтаксичних зв'язків значно й багатша, і різноманітніша.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Вихованець І. Р.** Граматика української мови. Синтаксис : підруч. / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
2. **Загнітко А. П.** Теоретична граматика сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис / А. П. Загнітко. – Донецьк : БАО, 2011. – 992 с.
3. **Загнітко А. П.** Теоретична граматика української мови. Синтаксис / А. П. Загнітко. – Донецьк : Донецький нац. ун-т, 2001. – 662 с.
4. **Загнітко А. П.** Український синтаксис : науково-теоретичний і навчально-практичний комплекс : у 2 ч. / А. П. Загнітко. – К. : ІЗМН, 1996. – Ч. 1. – 202 с.; Ч. 2. – 240 с.
5. **Попова І. С.** Зв'язки між синтаксично різноплановими компонентами мовленнєвого ланцюга та за межами одного речення / І. С. Попова // Лінгвістичні дослідження: зб. наук. праць Харківського нац. ун-ту ім. Г. С. Сковороди. – Х., 2013. – Вип. 36. – С. 110–116.
6. **Попова І. С.** Зв'язок, не протиставлений за характером та напрямом синтаксичної залежності / І. С. Попова // Науковий вісник Східноєвропейського нац. ун-ту ім. Лесі Українки. – 2013. – № 1 (250). – С. 99–104.
7. **Попова І. С.** Пояснення та безсполучниковість у системі синтаксичних зв'язків / І. С. Попова // Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького нац. ун-ту. – Кривий Ріг, 2013. – Вип. 9. – С. 343–350.

8. **Попова І. С.** Синтаксичний зв'язок функційно не детермінованих компонентів мовленнєвого ланцюга / І. С. Попова // Науковий вісник Чернівецького нац. ун-ту ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2012. – Вип. 648. – С. 212–217.
9. **Попова І. С.** Фундаментальні категорії метамови українського синтаксису (одиниця, зв'язок, модель) / І. С. Попова. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетровського нац. ун-ту, 2009. – 432 с.
10. **Попова І. С.** Фундаментальні категорії синтаксису української мови у формально-граматичному та метамовному аспектах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук / І. С. Попова. – Чернівці, 2012. – 40 с.
11. **Селіванова О. О.** Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : підруч. / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля – К, 2008. – 712 с.
12. **Селіванова О. О.** Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля – К, 2006. – 716 с.
13. **Слинько І. І.** Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання / І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. В. Кобилянська. – К. : Вища школа, 1994. – 670 с.
14. **Сучасна українська літературна мова: Синтаксис** / [за заг. ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1972. – 516 с.
15. **Українська мова : енциклопедія** / [редкол. : В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін.] – [3-є вид., зі змінами і доп.]. – К. : Укр. енцикл., 2007. – 856 с.
16. **Шульжук К. Ф.** Синтаксис української мови : підруч. / К. Ф. Шульжук. – К. : Академія, 2004. – 408 с.

Надійшла до редколегії 13.06.2016